

НАУКИ ПРО ЛЮДИНУ ТА ЖИТТЯ

УДК 378.4 (477.74) 096

С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, О. Ю. Бондаренко,
В. В. Немерцалов

ВИКЛАДАЧІ ТА СТУДЕНТИ КАФЕДРИ БОТАНІКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА СВІТОВІЙ НАУЦІ

На основі аналізу біографій та наукових робіт 35 викладачів та студентів Новоросійського (Одеського національного) університету, які працювали в XIX-XX ст. у трьох основних напрямках: альгології, вивчення наземної флори та фізіології рослин, з'ясовано їх місце у вітчизняній та світовій науці. Оскільки більшість з них була натуралістами, в багатьох випадках важко однозначно виділити напрям досліджень. Зроблено наголос на виявленні послідовності поколінь та зв'язку вчитель – учень. Підкреслено роль вчених-ботаніків у розвитку мікробіології, генетики, селекції.

Ключові слова: видатні вчені, кафедра ботаніки, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вітчизняна наука, світова наука.

13 травня 2015 року виповнюється 150 років із дня заснування університету і кафедри ботаніки – однієї з перших, створених у Новоросійському університеті.

Метою та завданням даної роботи було: на основі історичних, архівних та літературних джерел з'ясувати внесок вчених – викладачів і студентів Новоросійського (Одеського національного) університету в розвиток наукових досліджень по трьох напрямках, проаналізувати їх персональний науковий доробок, значення їх праць та діяльності для сьогодення.

Цілком зрозуміло, що за ці роки склад викладачів та студентів багаторазово змінювався, але ті, хто присвятив своє життя цій прекрасній науці, завжди були їй відданими, інтелігентними, працьовитими, а найяскравіші зуміли прославити і ботаніку, і свою альма матер, часто захоплюючись різними питаннями як справжні натуралісти. При цьому завжди були учні, здібна молодь, що прагнула знань. Неможна не згадати філософський заклик древніх: «Вчителю! Виховай учня, щоб було потім в кого вчитися!», бо розглядаючи історію кафедри, маємо

багато прикладів таких вчителів і учнів. Обмежений розмір цієї роботи не дає змогу зупинитись на персоналіях всіх видатних вчених, що вчилися на даній кафедрі або працювали на ній. Зупинимось на самих яскравих особистостях.

Кафедра протягом своєї історії неодноразово міняла назву: то була кафедра ботаніки, то поділялась на дві – морфології і систематики та анатомії і фізіології рослин (останній раз кафедрою ботаніки вона стала у 1978 р.). Тематику досліджень, що на ній проводились, можна розділити на декілька напрямів, у кожному з яких були свої лідери [1].

Оскільки першим завідувачем кафедрою був вчений, який залишив свій слід, крім ботаніки, і в мікробіології, являючись засновником цієї вітчизняної науки, який першим ввів в навчальний процес студентів мікроскоп, який вперше відкрив чорноморську водорість зоохлореллу – Лев Семенович Ценковський (1.10.1822-18), почнемо з водоростей і грибів. Тож вивчення альгофлори Чорного моря і лиманів було одним з перших напрямків роботи кафедри. Л. С. закінчив С.-Петербурзький університет і до біології прийшов із-за спілкування з відомими вченими, які працювали тоді у Петербурзі: С. С. Куваргою, К. Бером, Гессом, Струве та ін. Стати відомим вченим йому допомогли працездатність, відданість науці, прагнення дійти до суті проблем, не зважаючи на усі перешкоди. Чого варте хоча б його зізнання після повернення з експедиції до витоків Білого Нілу: «лікні просвічують, підошви відвалюються, недужіться, нема хліба» [2, с. 21]. Його робота на ступінь доктора природничих наук, захищена у 1856 р., мала назву «Про нижчі водорості та інфузорії» [3].

Вивчення водоростей продовжив Яків Якович Вальц (1841-1904) – випускник Київського університету імені Святого Володимира, учень О. С. Роговича, чийм ім'ям названо один з видів водоростей роду *Vaucheria* – *V. Walzii*, хоча основною його темою було вивчення папоротей [4, с. 183-185]. Справжнім піонером вивчення альгофлори Чорного моря був Людвіг Васильович Рейнгард (1847-1920), який закінчив Харківський університет, а у Новоросійському університеті працював доцентом, завідувачем кафедри ботаніки, директором ботанічного саду і вивчаючи харові, вольвоксові, бацілярієві та інші водорості, захистив докторську дисертацію на тему: «Альгологічні дослідження. Матеріали для морфології і систематики водоростей Чорного моря» [5, с. 16-19]. Продовжував вивчення водоростей випускник Новоросійського університету 1869 р. Іван Федорович Коцуга, який приділяв увагу також слизистим грибам. У 1872 р. він захистив роботу «Історія розвитку *Callithamnion Daviesii*, *Porphyra laciniata*», став доцентом, але потім різко змінив свою долю, закінчив Військово-медичну академію і став лікарем [1; 2]. Слід згадати і

Вікентія Фердинандовича Хмелевського, який у 1884 р. написав роботу «Матеріали для флори водоростей Бессарабської губернії» [1; 2], і Андрія Опанасовича Сапегіна – у подальшому відомого генетика, який в студентські роки написав роботу про вивчення нового виду – *Ceratophyllum tanaiticum* Sarjég [5, с. 58-61].

Окремо згадаємо ім'я Олександра Миколайовича Волкова (Волкова-Муромцева) (1844-1928) – випускника Дерптського та професора Новоросійського університету – талановитого різнобічного дослідника, чий гербарний зразок водорості *Wormskioldia wecinea* Lindm. з Атлантичного океану зберігається у гербарії Е. Е. Ліндеманна. Подвійне прізвище він отримав, коли за цієї умови наслідував земельне володіння двоюрідного брата батька. Матеріали досліджень О. М. Волкова з геотропізму увійшли до відомого підручника А. Сакса. Саме він вперше висловив думку про те, що в рослинах проходить не лише фотосинтез, але й інші фізіологічні процеси. Він був особисто знайомим із славетним Ч. Дарвіном. З 1880 р. із-за хвороби він вийшов у відставку, поїхав за кордон, захопився живописом і став відомим художником-акварелістом, чий картини були широко відомі у Парижі та Англії. Малював під псевдонімом Руссофф. Одна картина зберігається у Третяковській галереї в Москві [6].

У післяреволюційний період альгологічні дослідження були продовжені Дмитром Онісіфоровичем Свиренком (1888-1944). Він закінчив Харківський університет. В Одеському університеті працював у 1923-1928 рр. Цей період відзначений як його важкою працею по відновленню ботанічного саду, директором якого він був за сумісництвом із завідуванням кафедрою, так і багатьма експедиціями на річки: Південний Буг та його притоки і Дніпро. У 1927 р. виступав з доповіддю на Лімнологічному конгресі у Римі. Дмитро Онісіфорович був одним з найвидатніших альгологів Радянського Союзу, членом-кореспондентом АН УРСР. Створена ним гідробіологічна станція згодом перетворилась у Дніпропетровський науково-дослідний інститут гідробіології імені професора Д. О. Свиренка, який щорічно проводить Свиренківські читання. Д. О. Свиренко захоплював своєю працездатністю та інтелектом багато молоді, що охоче вчилася у свого керівника [5, с. 62-63; 7]. Так, одним з його аспірантів був Петро Петрович Ширшов (12.12.1905-17.02.1953), у майбутньому відомий полярний дослідник, Герой Радянського Союзу, почесний член Вченої Ради Одеського університету, дійсний член АН СРСР, директор Інституту Океанології АН СРСР, міністр торгового флоту країни. Д. О. Свиренко характеризував його як

дуже талановитого і здібного до наукової роботи. Це можна побачити на результатах досліджень П. П. Ширшова. Він почав альгологічні дослідження з вивчення річок Південного Бугу, Кодими та Дніпровських порогів. З 1930 р. захопився Північчю спочатку на Кольському півострові, потім на Новій Землі. Під час експедиції на криголамі «Сибіряков» він зібрав планктон усіх радянських полярних морів від Білого до Берингова. Через рік він знову пройшов цей шлях на «Челюскіні». У 1935 р. за результатами сезонних досліджень планктону на криголамі «Красін» П. П. Ширшов довів, що планктон краще розвивається на кромці льоду та біля неї, що може полегшити орієнтацію у льодах Арктики. Крім того, він показав, що на полюсі є життя і теплі води Атлантичного океану сюди доходять і приносять водорості та невеликих тварин. Саме він входив до славетної четвірки папанінців, які вперше активно працювали на Північному полюсі. Його ім'ям названо бухту на о-ві Земля Георга, озеро на о-ві Земля Франца-Йосифа, підводний хребет у Беринговому морі, вулиці у Дніпропетровську, Одесі, Вінниці, Челябінську, Рибінську, Шахуньї Нижегородської області, а також Інститут океанології та два наукових судна [1, с. 30-31].

Аспірантами-альгологами Д. О. Свиренка були також в той час Ю. П. Буженко, М. О. Гордієнко, О. Д. Андреев.

Згадаймо ім'я Бориса Миколайовича Аксентьева, який захоплювався багатьма проблемами, серед яких були і альгологічні. Про це свідчать його роботи «Діатомові купинистого болота в околицях Катеринослава», «Планктонні діатомові пониззя ріки Дніпро і прилягаючих водойм», «Матеріали до фітопланктону Одеської затоки» та ін. [6, с. 16-17].

Однак, головну естафету по вивченню альгофлори прийняв Іван Іванович Погребняк (1908-1982) – у майбутньому професор, завідувач кафедрою морфології та систематики рослин протягом багатьох десятиліть, декан біологічного факультету. Це був зовні дуже спокійний, вдумливий дослідник, який свідомо все життя присвятив вивченню водоростей. Ще в аспірантурі (науковим керівником був В. І. Липський, якому допомагав проф. Г. Й. Потапенко) він захопився вивченням водоростей Чорного моря в районі Лузанівка – Пересип – Малий Фонтан – Люстдорф (нинішня Чорноморка), а також біологією *Phyllophora nervosa* Grew. Для поглиблення знань, якісної обробки зібраного матеріалу консультувався у відомих вчених Є. С. Зінової, М. М. Вороніхіна, О. О. Єленкіна. Кандидатську дисертацію захистив у 1930 р., а докторську на тему «Донна рослинність лиманів Північно-Західного Причорномор'я та суміжних акваторій Чорного моря» – у 1965 р. Виховав багато учнів, які продовжили справу свого вчителя [8, с. 439-443]. Серед них два доктори

біологічних наук, які працювали в ОНУ – Микола Омелянович Гусляков (1950-2004), завідувач кафедри гідробіології ОНУ, що передчасно пішов із життя [1, с. 59-60], і Федір Петрович Ткаченко (народ. 10.IV.1949) – нещодавно призначений завідувачем кафедри ботаніки.

Окремо слід вказати на таку дисципліну як палеонтологія. З нею пов'язане ім'я одного з випускників Новоросійського університету – Африкана Миколайовича Криштофовича (1885-1953). Захоплений ідеями професорів Г. І. Танфільєва, О. І. Набоких, В. А. Ротерта, О. В. Клоссовського, О. О. Браунера та ін. А. М. добре вчився, був членом студентського гуртка. У своїх спогадах він пише, що із складу гуртка вийшли не менше 20 академіків, професорів і наукових співробітників, відданих науці.

А. М. Криштофович після закінчення університету в 1908 р. вивчав флору і рослинність у Криму та Сибіру (Іркутська губернія). У 1906 р. проф. Ф. М. Каменський, повернувшись із Відня з V ботанічного конгресу доповів про відкриття Г. Д. Скоттом насінних папоротей. Це захопило А. М. Криштофовича. До того ж професор-геолог В. Д. Ласкарев передав йому залишки третинної флори з волинських піщаників, а потім проф. Д. І. Мушкетов – збори мезозойської флори з Усурійського краю. І це був лише початок. Африкан Миколайович досліджував ґрунти Харківської губернії, залишки міоценової флори з річки Кринки та верхньокрейдяної флори з південного Уралу, започаткувавши такі дослідження у Росії. Він вважався дослідником кайнозойських, мезозойських та палеозойських відкладів на території СРСР, Північного Китаю, Кореї, Японії. Згідно з його дослідженнями міоценові ліси України склалися, в основному, з листопадних порід, причому він визначив роди вимерлих дерев. Одним з досягнень було встановлення зональності розподілу рослинності у давні геологічні епохи. Професор А. М. Криштофович був зам. голови Всесоюзного Палеоботанічного товариства (з 1935 р.), куратором Симпозіуму з палеокліматів міжнародного Геологічного конгресу (1937 р.), дійсним членом Української АН (з 1945 р.), членом-кореспондентом АН СРСР (з 1953 р.). Весь час він активно працював і до 1953 р. ним було надруковано 353 роботи. За свою працю він був нагороджений срібною медаллю ім. Пржевальського та золотою медаллю ім. Літке від Державного Географічного товариства. Його ім'ям названо декілька видів рослин і тварин, а також вулкан на Курильських островах [1, с. 21-22; 2, с. 42-46].

Вивчення наземної флори також було важливим напрямком роботи кафедри. Вивчались не лише насінні рослини, але й гриби та лишайники. Микола Кирилович Срединський (1853-1907) у майбутньому лісо-

вод, віце-директор корпусу лісничих Міністерства Землеробства та Державного майна (у 1895-1907 рр.) під час роботи на кафедрі ботаніки Новоросійського університету у 1871-1874 рр. проводив флористичні дослідження Новоросійського краю та Бессарабії, описував гриби, вказавши 250 їх видів, водорості, судинні рослини, склав детальний опис піщаної смуги Дніпровського лиману. А далі захопився вивченням флори залізниць і присвятив цьому своє життя. В результаті досліджень він уперше в Росії запропонував створювати вздовж залізничних шляхів насадження для боротьби із сніговими заносами. Біля Горлівки до недавнього часу зберігалась відкрита на честь нього меморіальна дошка [1, с.10-11; 2, с. 30].

Як пише у своїх спогадах Г. Й. Потапенко [2], з 1886 по 1912 рр. головним представником морфології і систематики рослин був Франц Михайлович Каменський (1851-1912). Він закінчив Варшавський університет, відвідував лекції та працював у лабораторіях професора де-Барі у Страсбурзі та Ф. Коха у Бреславлі. У 1882 р. Ф. М. Каменський здав магістерський іспит у Новоросійському університеті, а з 1888 р. став професором цього університету. Вивчав флору Польщі, Південного берегу Криму, околиць Одеси. Для обробки роду *Utricularia* виїздив до Індії, Цейлону, Яви. Відвідав Лондон та інші європейські центри, збирав матеріал гербаріїв Європи, Америки, Австралії, Африки. Пізніше, вивчаючи будову *Monotropa hipophithis*, першим звернув увагу на таке явище у житті багатьох рослин як мікориза [8, с. 24-26].

Талановитим, різнобічним дослідником був і Микола Михайлович Зеленецький (1859-1923). У 1881 р. він поступив до Петербургського університету, але потім за станом здоров'я у 1884 – перевівся до Новоросійського. Після закінчення університету протягом трьох років стажувався за кордоном, слухав лекції в університетах Берліна, Відня, Мюнхена, Парижа, працював у гербаріях Декандоля, Делессерта, Буасьє. Після повернення ретельно вивчав флору Криму, збирав гербарій. Результатом його досліджень була магістерська дисертація «Материалы для флоры Крыма», в якій наводились 1320 видів вищих спорових і квіткових рослин. Зібрані ним 9 тисяч гербарних аркушів зберігаються у Нікітському ботанічному саду. Тільки у флорі Криму його ім'ям названі два види: *Solanum zelenetzkyi* та *Thymus zelenetzkyi*. Кафедру ботаніки нашого університету він очолював у 1920-1923 рр. Його учні, що часто користувалися прекрасною бібліотекою і гербарієм вчителя – О. М. Морозова-Попова (яка трагічно загинула у 1916 р.), В. Ф. Пастернацька (у майбутньому професор), Л. Д. Басарська. Г. Й. Потапенко (у майбутньому проректор університету,

завідувач кафедри морфології і систематики рослин) залишили теплі спогади про свого вчителя, його чуйність і відданість справі [1, с. 28; 4, с. 404-405].

З липня 1915 р. на кафедрі ботаніки працював професором Болеслав Болеславович Гриневецький (1875-1963), випускник Юр'ївського університету – ботанік, фізіолог рослин. Він вивчав флору і рослинність Кавказу, Польщі і Литви (гербарії зберігаються в університетах Москви та Тарту). У 1919 р. був запрошений до Варшавського університету. Був одним із засновників Російського ботанічного товариства, дійсним і почесним членом Польської АН, одним із засновників та першим головою Польського ботанічного товариства і Ліги з охорони природи, засновником Польського ботанічного журналу. Ми вже вказували, що багато працівників кафедри працювали з успіхом у різних напрямках ботаніки. Тож Б. Б. не є виключенням. Його праці з анатомії продихів та докторська дисертація, захищена у 1914 р., де він описав новий ліycopодібний тип, характерний для дводольних, і вказав, що апарат продихів може бути важливою філогенетичною ознакою, стали класичними. Ще у 1908 р. він запропонував новий термін – реотропізм, тобто рух коренів назустріч бігу води, який він охарактеризував як один з видів хемотропізму. Усі тропізми Б. Б. розподілив на дві групи. До першої увійшли ті, в яких чутливою є не лише верхівка, але й зона росту кореня: рео-, хемо-, аеро-, термотропізми, а до другої – ті, де чутливою є лише верхівка кореню: гео-, фото-, гальвані-, гідро-, травмотропізми [4, с. 308-310].

Децо особливе місце займає дуже неоднозначний вчений Генріх Вальтер (Heinrich Karl Walter, Генрі Чарльз Уолтер) (1898-1989), який народився в Одесі в родині військового лікаря і три семестри провчився у Новоросійському університеті, звідки перейшов до артилерійського училища, щоб не бути призваним до армії, а потім емігрував до Німеччини. Г. Вальтер був талановитим студентом, що щиро цікавився рослинністю Східноєвропейської рівнини і Середземномор'я. Тому Б. Б. Гриневецький запросив його у подорож до Колхиди. Однак, цьому перешкодили військові події 1916 р. Найкраще його охарактеризував Людвиг Йост – фізіолог рослин, в якого він вчився за кордоном. «Його робота є свідомством гострого розуму та чіпкої енергії автора». Під час Великої Вітчизняної війни був членом НСДАП, завідувачем кафедри у Познані, куди перевозив Ботанічний інститут з окупованого Києва, працював у науково-дослідному центрі сільського та лісного господарства у Західній Україні, виконував обов'язки директора Нікітського ботанічного саду (1941-1943). За матеріалами, зібраними у Криму, надрукував книгу «Крим. Клімат, рослинність та сільськогосподарське освоєння».

Після війни півроку провів у американському таборі, пройшов денацифікацію. А далі працював з вивчення рослинності степів і аридних областей землі, розвивав географію рослин. Вперше знайшов нову форму для характеристики річної зміни температур та опадів. У 1966-1967 рр. випустив велику працю «Рослинність землі», переведену на російську у 1968-1975 рр., яка до цього часу не втратила своєї актуальності. Працював професором політекономії та дослідження кустарних промислів і ремесла у вищій школі світової торгівлі у Відні (пізніше – університет економіки). Його головний девіз – не накопичення багатьох окремих фактів, а їхнє синтетичне узагальнення рухає науку вперед [1, с. 24].

Студентом Новоросійського університету був і Іван Якович Акінф'єв (1851-1919) – геоботанік і флорист, фенолог і метеоролог, який з-за слабкого здоров'я провчився лише три роки, але дуже цікавився ботанікою, користувався посібником відомого дослідника Е. Ліндеманна. Далі він працював вчителем гімназії у Болграді, Катеринославі, Олександрівську (зараз Запоріжжя), понад 40 років вивчав флору і рослинність півдня України і Кавказу. Для Болграду він навів 550 видів, для Катеринославу – 936, для флори Центрального Кавказу – 795 (від Ranunculaceae до Caricaceae). Його учнем був відомий флорист О. А. Гроссгейм. У 1911 р. газета «Південна зоря» назвала його одним з видатних педагогів і громадських діячів Катеринославу й Олександрівська. На його честь М. А. Алексеєнко назвав ендемічний вид *Pyrethrum akinfiewii* Alex., який у 1961 р. М. М. Цвельов відніс до іншого роду - *Tanacetum akinfiewii* (Alex.) Tzvel.

Багато уваги приділяв вивченню хвороб тютюну Валеріан Вікторович Половцов (1862-1918). В той же час, за словами Б. Є. Райкова, його ім'я настільки тісно пов'язане з розвитком природничо-історичної освіти в Росії, з новими плідними методами вивчення природи у школах, що переживе багато поколінь російських педагогів [8, с. 461-465].

Георгій Йосипович Потапенко (1889-1982) – педагог, геоботанік, дендролог, природоохоронник, один з найталано-витіших учнів вчених університету Г. І. Танфільєва, М. М. Зеленецького, В. В. Половцова проводив свої дослідження на межі сумісних наук: ботаніки, географії, ґрунтознавства та лісознавства. Ми зосередимо увагу лише на одному розділі його досліджень – вивченні галофітної флори Одещини і Поволжя, що стали основою його докторської дисертації. Г. Й. очолював кафедру морфології і систематики рослин протягом 15 років, був директором ботанічного саду (1939-1943), проректором з навчальної роботи (1939-1941). Однак так склалося, що він залишився в окупованій Одесі і тут

у 1943 р. захистив свою дисертацію, екземпляр якої зберігається у бібліотеці ОНУ, на тему: « Рослинність північно-західного узбережжя Чорного моря. Геоботанічні дослідження. Грунт, флора, рослинність і шляхи рослинницького освоєння причорноморських пересипів». У ній наведені характеристики лиманів Причорномор'я від Босфора до Приазов'я, включаючи Крим, і далі до Прикаспію і Прибалхашся, генезис флори пересипів, кормова і інша господарська цінність рослин, що притаманні цим умовам, а також перспективи господарського використання цих районів. Список літератури щодо рослинності засолеваних ґрунтів включає понад 1300 джерел. Ці дані цікаві також і тим, що зараз на місці досліджень Г. Й. у Прикаспії створено об'єкти природно-заповідного фонду. Багато уваги він приділяв і дендрологічним дослідженням. Крім того, зібраний гербарій, що є частиною Гербарію ОНУ (MSUD), є цінною основою моніторингу, що необхідний кожному об'єкту природи [8, с. 486-489; 9].

Петро Михайлович Жуковський (1888-1975) – студент Новоросійського університету в 1906-1911 рр., учень Г. І. Танфільєва, у майбутньому академік ВАСГНІЛ, доктор сільськогосподарських та біологічних наук, лауреат державної премії I ступеня, нагороджений 4 орденами Леніна, 3 – Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, Знаком пошани, народився у Кишиневі і після смерті батька з 14 років повинен був працювати переписувачем та репетитором. Ще в студентські роки під впливом В. А. Ротерта, Ф. М. Каменського, В. В. Половцова захопився прикладною ботанікою, питаннями походження і історії культурних рослин. Їздив з експедиціями в тундру, чорноземні степи, на Тянь-Шань. За станом здоров'я переїхав до Тифлісу, де працював на станції випробування насіння, був професором кафедри ботаніки сільськогосподарського факультету Тифліського політехнічного інституту. З 1925 р. працював у ВІРі в Москві, викладав у Тимірязевській сільськогосподарській академії. Він відкрив і описав новий вид пшениці *Triticum timopheevii* Zhuk., який має унікальний імунітет. За його ініціативою створений гербарій ВІРу. З експедицій 1925-1927 рр. у Малу Азію, Сирію та Месопотамію привіз понад 10 тисяч примірників культурних рослин, а з Аргентини, Чилі, Перу, Мексики (1956-1958) – насіння і бульби для подальшої селекції. Запропонував теорію сполученої еволюції господаря і паразита на їх спільній батьківщині, мегагенцентрів та ендемічних мікрогенцентрів походження культурних рослин, походження ювенільних пагонів з вторинної меристеми. На його підручниках «Культурные растения и их сородичи» та «Ботаника», які витримали багато видань, виросло не одне покоління студентів. За кордоном він

був обраний членом-кореспондентом (1955) та почесним доктором (1967) сільськогосподарської Академії НДР [10; 11].

Дмитро Іванович Сосновський (1886-1953) – студент Новоросійського університету у 1904-1909 рр., який закінчив з дипломом першого ступеня за спеціальністю «ботаніка». У подальшому доктор біологічних наук, професор, академік Грузинської АН. Був нагороджений орденами Леніна та Знаком пошани, отримав звання заслуженого діяча науки. На II і III курсах він їздив до Тифлісу (тепер Тбілісі) і збирав рослини. Цей гербарій зберігається разом із зборами інших ботаніків, бо виключно грамотне зроблений і оформлений. Усі етикетки заповнені від руки. Чітко вказано місце та дата збору. Тому це матеріал, який може ознайомити із флорою різних куточків цього міста початку ХХ ст. З 1937 р. до кінця життя завідував відділом систематики і географії рослин, розробив ботаніко-географічне районування Кавказу. Віддано працював над вивченням його флори. Був одним із складачів карти рослинного покриву Закавказзя. Заснував неперіодичне видання «Заметки по систематике и географии растений Кавказа». Був одним з авторів і редактором «Флори Грузії» (1-8 т. 1941-1953 рр). Д. І. Сосновський створив ботанічну школу систематиків і флористів. Одним із його учнів був Армен Леонович Тахтаджян, славетний всесвітньо відомий вчений, який назвав на честь свого вчителя рід рослин родини Айстрові (Asteraceae) – *Sosnovskya* Takht. Дмитро Іванович опублікував понад 160 наукових робіт. Як вчений-систематик описав близько 130 нових видів квіткових рослин, особливу увагу приділяючи родині Compositae (Asteraceae). Різні дослідники назвали його ім'ям 58 видів судинних рослин. Більшість з них є вихідцями з Кавказу, Закавказзя та прилеглих територій. Лише один вид – *Pinus sosnowskyi* Nakai (Pinaceae) вказується для території України (Определитель, 1987). Інший вид – *Heraclium sosnowskyi* Manden. виділила та описала у 1944 році Іда Панівна Манденова. Сосновського завжди відрізняли почуття гумору, ерудиція, знання європейських мов [1 с. 21].

Микола Михайлович Альбов (1866-1897) – російський ботанік, відважний мандрівник, дослідник і першовідкривач флори Колхіди та Вогненної Землі, що закінчив Новоросійський університет і працював там позаштатним лаборантом, народився у с. Павлове Горбатського повіту Нижегородської губернії в родині військового священика. У 1884 р. він став студентом Московського університету, але туберкульоз змусив його переїхати на південь, і освіту він закінчував у Новоросійському університеті, де був залишений на роботу лаборантом. У 1889 р. він вперше поїхав в експедицію до Абхазії і за наступні 4 роки здійснив 5 експедицій, результатом яких стали десятки відкритих видів і капітальна праця «Матеріали для флори Колхіди». У ній вперше було доведено

ендемичність рослинності Абхазії, що викликало великий інтерес до неї. Для обробки нових знайдених ним родів користувався гербарієм Буасьє (Женева). У цей час він був обраний членом-кореспондентом Ботанічного товариства Женеви, однак, на батьківщині на це звертали мало уваги. Тож у 1895 р. він поїхав до Південної Америки до Ла-Плати, де за рекомендацією Декандоля був прийнятий на роботу і працював зберігачем відділу ботаніки у місцевому музеї і здійснював нові експедиції. Менш ніж за 2 роки він об'їздив Патагонію, острів Вогненну Землю, Анди і північні провінції Аргентини, а також Чилі та Парагвай. А. Л. Тахтаджян у своїй праці «Флори земного шара» вказує на великий внесок М. М. Альбова в пізнання флори. Перевтомлення та лихорадка призвели до його смерті у Монтевідео. У 1990 р. його ім'ям було названо вулицю у Павлові, а у 1996 р. на честь 130-річчя з дня його народження випущено поштову марку. Найкраще про нього говорять рядки його листа до рідних: «Я скитаюсь, это правда, как настоящий цыган, но везде я оставляю за собой настоящий след – «на песках времени», как выражается американский поэт Лонгфелло. Этот след не пропадет даром. Им воспользуются другие, придут по проторенной мной дороге, и результатом этого будет, полагаю, некоторая положительная польза для науки и общества» [1 с. 16; 2 с. 32-33]. Так воно і сталося.

Іван Васильович Новопокровський (1880-1951) закінчив Московський університет. У Новоросійському університеті працював лаборантом на кафедрі морфології та систематики рослин у 1905-1906 рр., потім асистентом на Вищих жіночих педагогічних курсах. Це була цілеспрямована захоплена вивченням флори людина, що приваблювала до себе небайдужих. Прикладом цього можуть служити хоча б дані про те, що гербарій для своєї праці «Матеріали для флори околиць Одеси» він збирав разом із своїми учнями з Торгової школи, Чоловічої приватної гімназії та Одеського кадетського корпусу, а також тоді студентами університету, а згодом професорами І. Д. Щербаком, А. М. Криштофовичем, Г. А. Боровиковим, Ф. М. Породком. Матеріали зібраних ним гербаріїв зберігаються як в ОНУ, так і у Пермі, де його ім'ям названо гербарій. У 1935 р. він захистив докторську дисертацію, став професором спочатку Новочеркаського інституту сільського господарства і меліорації, потім Донського політехнічного інституту, завідував Середньоазійським гербарієм у ботанічному інституті РАН. В історії ботаніки він залишився ще й як палеоботанік та ботанік, що написав «Флору Казахстану» [1, с. 20; 6].

У післявоєнний період на кафедрі розроблялись питання вивчення трав'янистої флори як у Північно-Західному Причорномор'ї, так і в

інших регіонах СРСР (Шапошнікова Л. А., Кожура М. Г.), дендрофлори (Жаренко Н. З.), сантоніноносних полинів України (Дьоміна А. І.), що могли б бути сировиною для отримання протигельмінтних ліків [1, с. 40-42; 4, с. 362-365].

Чітко можна прослідити і фізіологічний напрямок робіт ботаніків нашого університету, причому, як ми вже вказували, багато з них не зосереджувались на одному напрямі, а вивчали комплекс питань, що захоплювали і вивчення біології тих чи інших рослин. Людвіг Адальбертович Рішаві (1951-1915) певний час займався історією розвитку морських водоростей, їх морфологією і систематикою, що дозволило йому зробити висновок про середземноморське походження чорноморської альгофлори. Однак основну увагу він приділяв вивченню процесів дихання у рослин та гальванотропізму. Його дослідження увійшли до підручника Сакса і були відомі в Європі. Крім того, вільно володіючи німецькою мовою, він перекладав зарубіжні підручники. Так, разом із Л. В. Рейнгардом він переклав «Руководство для практических занятий по микроскопической ботанике». Л. А. був гарячим прихильником введення експериментального методу у анатомію та морфологію рослин [1, с. 13-14; 2, с. 24-25; 5, с. 28-30; 7, с. 172].

Владислав Адольфович Ротерт (1863-1916) працював у Новоросійському університеті в 1902-1907 рр. Він закінчив Дерптський університет, стажувався в зарубіжних лабораторіях: А. де Барі, А. Кундта, П. Е. Дюкло, вільно володів німецькою, англійською, французькою мовами, читав і розмовляв італійською, іспанською, шведською. Вивчаючи внутрішню будову стебла і кореневищ 43 видів з 21 родини насінних рослин, він встановив різницю між однодольними та дводольними рослинами, залежність анатомо-морфологічної будови від умов зростання. У Казанському університеті, де він працював вісім років, його учнем був відомий у майбутньому знавець екологічної фізіології В. Р. Заленський. В Одесі він продовжив вивчення явища подразнення у нижчих організмів та біології грибів. Завдяки йому і тоді молодим вченим, а потім професорам, які охоче з ним працювали: Г. А. Боровікову, І. Д. Щербаку, Ф. М. Породку – було закладено основу для подальшого розвитку вчення про фітогормони. В. А. брав участь у наукових експедиціях у різні куточки світу від Росії до Північної Америки і в той же час разом із студентами вивчав флору околиць Одеси. Він був обраний членом-кореспондентом Краківської АН, членом Берлінського ботанічного товариства [1, с. 18; 5, с. 33-36].

Одним з його учнів був Андрій Опанасович Сапегін (1888-1946) – випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету, який починав свій науковий шлях з ви-

вчення географії та екології мохів півдня України і Криму, до якого його захопив Ф. М. Каменський. В результаті були надруковані перші у вітчизняній літературі описи мохів гірського Криму та їх визначник. Однак, ознайомившись із роботою лабораторій провідних вчених Німеччини, Швеції, Австро-Угорщини, захопився генетикою, селекцією та цитологією і першим на півдні Росії почав читати курс генетики і проводити цитологічний практикум. Його докторська дисертація була присвячена дослідженню індивідуальності пластиди. А. О. Сапегін був першим директором Одеського селекційно-генетичного інституту, дійсним членом АН УРСР, протягом шести років її віце-президентом, директором інституту ботаніки АН. Його підручник «Варіаційна статистика» витримав декілька перевидань. А створені ним сорти займали у 1940 р. понад 1,5 млн. га [1, с. 19-20; 5, с. 58-61].

Георгій Андрійович Боровіков (1881-1958) випускник Новоросійського університету, один з учнів В. А. Ротерта, завідувач кафедри анатомії та фізіології рослин у 1948-1953 рр. Він вивчав будову клітинних оболонок, явища епінастії та гіпонастії у гілках шпилькових, утворення корневих волосків на стеблі *Leontice altaica*, займався щепленням винограду, відкрив явище верхівковості в утворенні калюсу як надзвичайний вияв полярності. За допомогою відцентрової сили він зміг змінити полярність у клітинах *Cladophora*. За результатами комплексних експедицій Г. А. довів, що *Vitis vinifera* походить від *V. sylvestris* [1, с. 38-39; 4, с. 141-143; 6; 7, с. 171].

Федір Михайлович Порождко (1877-1948) – випускник Варшавського університету, професор, завідувач кафедри анатомії та фізіології рослин протягом 30 років, декан біологічного факультету, учень Д. І. Івановського, який заклав основи вірусології. Досліджував ростові рухи рослин. А його двотомна праця «Хемотропізм коріння» була основою для вивчення цієї проблеми, бо на неї посилалися багато вчених. Ще одним напрямком його досліджень було вивчення проростання насіння під впливом різних чинників. Тож не дивно, що його аспіранти, а потім професори Б. М. Аксентьев та А. І. Дьоміна почали свій науковий шлях з продовження наукового напрямку свого керівника. Серед його учнів слід обов'язково згадати основоположника геохімічної екології В. В. Ковальського та Івана Олександровича Власенка (1906-1992) – директора ботанічного саду у 1934-1940 рр. та понад 20 років після війни ректора педагогічного інституту (зараз Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського) [1, с. 25-26; 8, с. 478-481].

Сергій Іванович Лебедев (1904-1989) – академік УАСГН, ректор Одеського університету та завідувач кафедри фізіології рослин (1953-1959). Не наголошуючи на його діяльності як ректора університету,

хоча це був час, коли університет збільшувався, були побудовані нові корпуси, посилились наукові зв'язки з іншими країнами, у тому числі із США, відмітимо лише, що саме у 1953 р. була надрукована монографія «Фізіологічна роль каротину у рослинах», що не лише підсумувала відомі дані, але й дала поштовх новим дослідженням. До речі, підручник С. І. «Фізіологія рослин» витримав декілька видань. Основним напрямком його досліджень були процеси фотосинтезу культурних рослин та їх пігментних систем, хоча в одеський період своєї діяльності С. І. приділяв увагу вивченню фізіології та біохімії промислових водоростей, зокрема їх пігментної системи. Загалом він підготував понад 65 кандидатів наук, багато з яких стали докторами наук [1, с. 43-44; 12, с. 85-88; 13]. Його найвідоміші учні – академіки К. М. Ситнік та В. В. Моргун.

Кость Меркурійович Ситнік (народився 3.VI.1926) – доктор біологічних наук, академік АН України, віце-президент АН (1974-1988), директор Інституту ботаніки АН України (1970-1998), з 1998 р. – почесний директор. Наукові праці пов'язані із вивченням функціональної, метаболічної та загальної ботаніки, екології, охорони природи, історії біології.

Володимир Васильович Моргун (народився 10.III.1938) – Герой України (2008), доктор біологічних наук, професор, академік-секретар Відділу загальної біології НАН України, директор Інституту фізіології рослин та генетики, засновник вітчизняної наукової школи експериментального мутагенезу та теоретичних основ селекції, почесний член Угорської АН. Він відмінно закінчив агрономічний факультет Української сільськогосподарської Академії, отримував Ленінську стипендію. Вчився в аспірантурі у С. І. Лебедева. В. В. відомий світовій науковій спільноті як талановитий дослідник, блискучий селекціонер, наукові роботи якого присвячені генетиці і селекції рослин, генетичній інженерії, біотехнології та фізіологічній генетиці, розробці теорії індукованої мутації мінливості рослин. Він створив 132 сорти і гібриди пшениць. Сорти його селекції Смоглянка, Золотоколоса та Фаворитка дали рекордний врожай: 115-124 (до 131) ц/га.

Григорій Володимирович Ткаченко (1903-1979) працював завідувачим кафедрою фізіології рослин з 1961 по 1978 рр., коли кафедри морфології і систематики рослин та фізіології об'єднали у кафедру ботаніки. Його наукова діяльність була пов'язана із вивченням фізіолого-біохімічних реакцій рослин винограду за використання фізіологічно активних речовин, мікроелементів, фосфорних добрив. Приділяв увагу також вивченню проблем алелопатії та біології різних плодкових культур.

Підготував 10 кандидатів наук як з Одеси, так і з інших міст України та світу [1, с. 46-475, с. 220-222]. Його учнем був наступний завідувач вже об'єднаної кафедри Володимир Тимофійович Коваль (1936-1999), чий наукові інтереси охоплювали велике коло проблем: фізіологічну дію мікроелементів на різні сільськогосподарські культури, вплив вітамінів на проникнення мембран мітохондрій, вивчення ферментів проростаючого насіння тощо. Він був науковим керівником шести вітчизняних та одного іноземного (з В'єтнаму) аспіранта [1, с. 47-48]. Серед учнів Г. В. слід згадати також Володимира Григоровича Кур'яту (1950 р. народ.), доктора біологічних наук, професора Вінницького педагогічного інституту імені М. Коцюбинського, відмінника освіти, «людину року 2003» в номінації «діяч науки», автора понад 100 наукових публікацій, методичних посібників та патентів на винахід, який продовжує вивчати питання фізіології росту і розвитку рослин [1, с. 61].

За 150 років існування кафедри ботаніки Новоросійського (Одеського національного) університету на ній працювали видатні вчені, що зробили вагомий внесок у розвиток основних класичних систематичних та фізіологічних напрямків ботанічних досліджень. Вихованцями університету були вчені, які, вийшовши з його стін, створили відомі у світі наукові школи. Вони досліджували флору Європи, Азії, Америки, узагальнювали дані щодо флори світу, розвивали фізіологічні дослідження, широко пропагували знання. Б. Б. Гриневецький був серед організаторів двох ботанічних товариств: російського та польського, що заклали основи міжнародних зав'язків та співробітництва. У ХХ ст. вихованці університету ставали засновниками і керували науковими інститутами при національних академіях України, Росії, Грузії. Завдяки роботі вчених нашого університету були створені ботанічні сади, були підготовлені і надруковані «Флори» різних куточків землі, відкриті заводи, проведені унікальні дослідження наземної і водної флори та багато ін. З іменами ботаніків Новоросійського університету пов'язують розвиток таких наук як педагогіка, мікробіологія, мікологія, альгологія, фізіологія, генетика та селекція.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням наукової бази, відкриттям нових славетних імен, з'ясуванням раніш невідомих сторінок діяльності вчених: викладачів та вихованців Одеського університету.

Зараз на кафедрі виконуються дві наукові теми, одна з яких продовжує вивчення наземної та водної флори регіону, фізіологічних особливостей проростання насіння та використання мікроелементів, а друга пов'язана

із складом та станом гербарію, що отримав у 2004 р. статус «національне надбання». Про значення та здобутки сучасних членів кафедри розкажуть майбутні дослідники.

Список використаних джерел та літератури

1. Коваленко С. Г. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865-2005) [Текст] / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець. – Одеса: Фенікс, 2005. – 104 с.
2. Потапенко Г. И. История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования (1865-1940) [Текст] / Г. И. Потапенко сост. Пашковская Н. М., Дьяков В. А. – Одесса: Печатный дом, 2010. – 88 с.
3. Вчені вузів Одеси. Бібліографічний довідник. Вип. 1. Природничі науки 1865-1945 Част. 5. Біологи // Упор. Л. О. Кольченко, Т. В. Тющенко. – Одеса, 2004. – 190 с.
4. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник / редкол: В. А. Сминтина (відпов. ред), Є. Л. Стрельцов (заст. відпов. ред.), М. О. Подрезова (заст. відпов. ред.), Ю. О. Амброз [та ін.]; упоряд. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська, Н. С. Тахтарова. – Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 2. – 445 с.
5. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник / редкол: В. А. Сминтина (відпов. ред), Є. Л. Стрельцов (заст. відпов. ред.), М. О. Подрезова (заст. відпов. ред.), Ю. О. Амброз [та ін.]; упоряд. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська, Н. С. Тахтарова. – Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 4. – 542 с.
6. Русские ботаники [Т.] 1-4: Биографо-библиографический словарь / Сост. С. Ю. Липшиц; отв. ред. В. Н. Сукачев; Моск. о-во испытателей природы, Ботан. ин-т им. В. Л. Комарова Акад. наук СССР. - М.: Изд-во Моск. о-ва испытателей природы, 1947-1952.
7. Історія Одеського державного університету за 100 років (1865-1965) / О. І. Юрженко (відпов. ред.). – К.: вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
8. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник / редкол: В. А. Сминтина (відпов. ред), Є. Л. Стрельцов (заст. відпов. ред.), М. О. Подрезова (заст.

- відпов. ред.), Ю. О. Амброз [та ін.]; упоряд. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська, Н. С. Тахтарова. –Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 3. – 539 с.
9. Георгій Йосипович Потапенко – професор Одеського університету (геоботанік, дендролог, природоохоронець, педагог, історик науки). Біобібліографічний дайджест/ укладачі Н. М. Пашковська, В. М. Грама. – Одеса-Харків, 2004. – 72 с.
  10. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи: систематика, география, цитогенетика, иммунитет, экология, происхождение, использование. – Изд. 3-е, перер аб.и доп. – Л.:Колос, 1971. – 752 с.
  11. Жуковский П. М. Ботаника: учебник для студентов по агрономической специальности. – 5-е изд., перераб.и доп. – М.: Колос, 1982. – 623 с.
  12. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник / редкол: В. А. Сминтина (відпов. ред), Є. Л. Стрельцов (заст. відпов. ред.), М. О. Подрезова (заст. відпов. ред.), Ю. О. Амброз [та ін.]; упоряд. В. В. Самодурова, І. В. Шепельська. – Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 1. – 120 с.
  13. Очерки история развития науки в Одессе / НАН Украины юж. научн. центр; отв. редактор С. А. Андронати. –Одесса: Титул, 1995. – 576 с.